

В І Д З И В
на дисертацію **Міщанина Василя Васильовича**
«Радянізація Закарпаття 1944-1950 рр.»,
представлену на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук
за спеціальністю 07.00.01 – історія України

В останні десятиліття в українській історіографії спостерігалася тенденція зменшення інтересу до вивчення проблем соціально-економічного розвитку України в період становлення та формування радянської системи сталінського зразка. Увага науковців, в основному, акцентувалася на дослідженні таких болючих тем, як репресії, національно-визвольний рух, голодомори, окупаційний період тощо. Однак очевидно, що розглядати такі явища у розриві із особливостями формування усєї державної системи, не видається за можливе.

Включення до складу СРСР нових територій упродовж 1939-1945 років зумовило необхідність інтегрування їх в загальносоюзну та республіканську системи координат. Процес радянізації новоприєднаних регіонів мав свої особливості та динаміку протікання в різні періоди - довоєнний та післявоєнний. Однак було чимало спільного у способах, послідовності та змістовному наповненні нових інститутів влади. Їх ґрунтовне вивчення дозволяє визначити загальні та особливі риси процесу радянізації як такого, виокремити його позитивні та негативні складові. З огляду на це, поява комплексного дослідження історії Закарпаття 1944-1950 рр. в умовах становлення там більшовицько-радянської політичної системи, видається дуже на часі.

Актуальність теми рецензованої дисертації не обмежується потребою виявити особливості та відмінності протікання процесу радянізації у регіональному розрізі. Не менш важливим є й інший аспект: це власне самі іманентні потреби сучасної історичної науки докопуватися до нових пластів історії, продукувати нові знання та переосмислювати їх. Такі спонукальні мотиви й підштовхують науковців до нових пошуків.

Усвідомлюючи складність тематичного поля, Василь Васильович чітко сформулював об'єкт, предмет, мету і завдання дослідження. Цілком переконливим є обґрунтування територіальних меж та хронологічних рамок наукової роботи.

Серед елементів наукової новизни є те, що це перше дисертаційне дослідження, у якому розглянуто проведено комплексне вивчення етапів процесу радянізації Закарпаття у контексті повоєнної політики СРСР на основі теорії перехідних періодів і системних суспільних змін з раціональним поєднанням конкретизації та узагальнення; відображено унікальні історичні особливості превентивної радянізації у квазідержавному утворенні – Закарпатській Україні через призму підготовчих та адаптаційних процедур щодо входження до складу УРСР; висвітлено репресивні заходи за національною ознакою – депортації німецького та угорського населення каральними органами СРСР за участю Народної Ради Закарпатської України; простежено відлуння процесів радянізації в історичній пам'яті мешканців краю, котра для науки являє собою поважне джерело інформації – так звану усну історію.

Структурно дисертація не викликає принципів зауважень. У ній наявні всі необхідні елементи: вступ, 5 повноцінних розділів, поділені на 20 підрозділів, загальні висновки і додатки на 47 сторінках.

Автор демонструє глибоку обізнаність з історіографією проблеми. Виходячи з хронологічних рамок написання наукових праць, проблематики дослідження та методологічних підходів, використовуваних їх авторами, Василь Міщанин дотримується усталеної в сучасній історичній науці схеми поділу видань на дві основні групи: дослідження радянських та українських істориків після здобуття незалежності України.

Автор виокремлює низку тематичних блоків, які стали предметом окремих наукових пошуків дослідників – аграрна політика в регіоні, історія церкви в Закарпатті, становлення радянської системи освіти у краї. Автор слушно зауважує, що «повоєнна історія Закарпаття стала предметом дослідження не тільки українських, а й зарубіжних вчених – зі Словаччини, Чехії, Росії, США, інших країн» (с.81), однак чомусь тільки обмежується посиланням на кілька таких праць. Поза тим, думається, що співставлення точок зору вітчизняних та зарубіжних дослідників на питання радянзації Закарпаття, сприяло б глибшому розумінню цього процесу в контексті тих тектонічних змін, які відбувалися в країнах Східної Європи у повоєнний період.

Характеризуючи джерельну базу, здобувач не обмежується їхньою анотацією, а намагається показати, які дослідницькі завдання дозволили розв'язати певні документальні комплекси. Ґрунтовна, поглиблена пошукова робота дала можливість досліднику виявити і опрацювати величезний масив нових документів з фондосховищ основних центральних архівів (ЦДАВОВ України, ЦДАГО України) та державного архіву Закарпатської області. Без сумніву позитивним є залучення до написання роботи значної кількості матеріалів крайової періодики.

Варто зауважити, що в основу скрупульозного підходу дослідника до опрацювання джерел покладено такі методологічні установки, за якими визначається достовірність документів. Критичний аналіз вміщених у радянських документах даних (зокрема статистичних), дозволив відсепарувати вірогідні матеріали від сфальсифікованих. А вихід на принципові висновки і твердження підкріплені співставленням документів різного походження.

Відродно, що Василь Васильович детально зупиняється на аналізі використовуваного ним у ході дослідження методологічного інструментарію. Його розкриттю присвячено два окремих параграфи. Аналіз історіографічного доробку попередників дав підстави В. Міщанину виокремити основні маркери, якими позначений алгоритм висвітлення процесу радянзації Закарпаття в сучасній історіографії проблеми: колективізація краю; збереження об'єкту і предмету дослідження в зафіксованих марксистськими методологічними підходами рамках, але зі «зміною, так би мовити, полярності»; трактування радянзації краю в безальтернативному контексті (с.с. 90-91).

Автор акцентує увагу на відмінностях методологічних підходів вітчизняних та зарубіжних дослідників і цілком слушно зауважує, що досить часто науковці «замикають» проблему в локальних рамках досліджуваного регіону, тим самим, відсепаровуючи історію Закарпаття, як і будь-якої іншої частини України, від загальноукраїнського і загальноєвропейського контексту. Ідея автора зробити порівняльний аналіз процесу радянзації регіонів, приєднаних до СРСР у 1939-1940 та 1945 рр. на підставі виокремлення загальних та особливих рис, є досить цікавою і доречною. В.Міщанин показує хронологію подій в ново приєднаних регіонах СРСР з огляду на динаміку змін їхнього суспільно-політичного та економічного життя, акцентуючи увагу на аграрній реформі та політико-юридичній фіксації цього процесу. Однак, на нашу думку, автор надміру захоплюється деталізацією окремих фактів, як наприклад, аналіз кампанії зі створення колгоспів у республіках Прибалтики у кількісному їх розрізі (с.108-109). Так само децю переобтяженим цифрами виглядає сюжет про депортації населення західних областей УРСР та Литви, Латвії і Естонії.

Натомість позитивним моментом наукової роботи є намагання автора показати процес радянзації країн Центрально-Східної та Південно-Східної Європи як тло, на якому і у канві якого розгорталися події на Закарпатті впродовж 1944-1950-х років.

Не викликає заперечень запропонована автором періодизація процесу радянзації в окресленому регіоні: превентивна - періоду НРЗУ (1944-1945 р.р.) та класична (1946-1950 р.р.). У підтвердження своєї думки В.Міщанин визначає основні особливості

кожного з цих періодів. Власне така періодизація лягла в основу структурної побудови дисертаційного дослідження.

Специфіку превентивного етапу радянзації Закарпаття автор розглядає у наступному розділі наукової розвідки. Василь Васильович з документальною точністю репрезентує хроніку розвитку подій на Закарпатті упродовж 1944- 1945 років. Розгорнута ним панорама подій супроводжується авторськими коментарями. Зокрема, він наголошує на відмінностях між поняттями ««возз'єднання» як волевиявлення населення жити в українській державі» та ««возз'єднанням» як інструментом радянзації» (с.170). Власне під цим кутом зору В.Міщанин і розглядає події, що супроводжували процес радянзації. Детальний аналіз архівних документів дав автору підстави для висновку, що політичне обличчя Закарпаття в кінці 1944 року визначали не представницькі органи влади – народні комітети, сформовані більш-менш демократичним шляхом, а радянські офіцери. У дисертації подано різні, почасти протилежні точки зору науковців щодо оцінки діяльності народних комітетів, *однак Василь Васильович на цьому «обриває» ланцюг своїх міркувань, не висловивши чітко власної позиції з цього питання (с.180).*

Цікавими, змістовними і фактологічно наповненими є сюжети наукового дослідження, які розкривають процес легітимізації та легалізації радянської влади на Закарпатті через процедуру підготовки та проведення з'їзду народних комітетів Закарпатської України та укладення радянсько-чехословацького договору про Закарпаття. Позитивним моментом є спроба автора показати особливості висвітлення «закарпатської теми» на сторінках світових пресових видань, зокрема, «The new York Times», «The Economist», «Daily Herald». *Однак він обмежується тільки згадкою про ці публікації, не розкриваючи суті їх позиції щодо цього питання, окрім «німецької, чеської та словацької періодики, які робили акцент на «анексії Закарпаття комуністичною навалюю»» (с.188).*

Авторське бачення змісту, методів та форм тоталітарної економіки принципово не розходиться з позицією вітчизняних дослідників цієї проблеми. За вже усталеною в українській історіографії схемою В.Міщанин розгортає перед читачами картину динаміки відбудовчих процесів на Закарпатті, аграрних перетворень у закарпатському селі, налагодження тут промислового виробництва за радянським зразком.

Грунтовно розкритим є сюжет розділу дисертації, присвячений висвітленню освітніх трансформацій у регіоні. На підставі значної кількості документальних джерел автор виокремлює кілька основних проблем у цій сфері життя – відсутність достатньої кількості шкільних приміщень та катастрофічна ситуація з учительськими кадрами (с.с.227-228). Дослідник вказує, що основним джерелом поповнення вчителів були відряджені сюди фахівці з інших регіонів України. Однак це, з одного боку, вирішувало проблему кадрового голоду, а з іншого – породжувало низку інших, оскільки приїжджі вчителі нерідко мали низьку фахову підготовку, не знали місцевих звичаїв і їм важко було адаптуватися до місцевих умов.

Окремої уваги заслуговує частина тексту, в якій розкривається репресивна політика влади стосовно окремих категорій місцевого населення. Автор акцентує увагу на кампаніях з виселення німців та угорців, які проживали на території Закарпаття й одними з перших потрапили у жорна сталінської каральної машини. Ще однією інституцією, жорстко переслідуваною владою, залишалася церква. Аналіз її взаємостосунків з офіційною владою у досліджуваний період, дав підстави В.Міщанину для висновку, що церковна політика більшовицької влади була спрямована на обмеження греко-католицької церкви і підтримку православної.

Політична ситуація в області розглядається автором з чотирьох позицій – адміністративні та ідеологічні заходи впродовж 1946-1950-х років, аналіз протікання виборчих кампаній 1946 і 1947 рр., особливості кадрової політики в регіональному

розрізі та масові репресії. Цікавим і змістовно наповненим є сюжет розділу, в якому розкриваються заходи влади, спрямовані на радянізацію символічного простору Закарпаття – перейменування вулиць, населених пунктів, інститутів регіональних та місцевих органів влади. Значну увагу автор приділяє особливостям налагодження агітаційно-пропагандистської роботи в регіоні. Цілком слушно він виокремлює, як основні інструменти впливу на свідомість місцевого населення, засоби масової інформації – місцеві газети та кіно.

Одним із основних органів контролю за їх діяльністю та ідеологічно правильним наповненням змістової частини виступало управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У, чиновники якого з частими перевітками навідувалися в регіон, про що, власне, й згадується у цій частині роботи. Варто підкреслити, що питання підбору і розстановки кадрів у відповідні відділи та управління комітетів КП(б)У – агітаторів та пропагандистів, перебувало на постійному контролі як центральних так і регіональних органів влади. Тривалий час воно залишалося не вирішеним, оскільки бракувало спеціалістів відповідної кваліфікації. В цій частині роботи В.Міщанин не розглядає цю проблему у якості окремого предмету вивчення, проте він повертається до неї в сюжеті про кадрову політику.

Поза сумнівом, що питання підбору та розстановки партійних та радянських посадовців на ново приєднаних територіях було одним з основних для партійно-радянського керівництва. Саме вони виступали представниками нової влади і були відповідальними за якість її впровадження в регіоні. Позитивним моментом є те, що Василь Васильович проводить паралелі щодо реалізації кадрової політики в Закарпатті та інших регіонах України, виокремлюючи спільні риси. Зокрема, він акцентує увагу, що джерелом поповнення кадрів виступали східні регіони України і кістяк кадрового потенціалу становили не представники місцевого населення а «приїжджі» (с.с.319-320). *Варто було, на нашу думку, звернути увагу на той факт, що переважна більшість відряджених сюди спеціалістів, хоча й були українцями за походженням, однак не ідентифікували себе за національною ознакою, але виключно за політичними переконаннями – «радянська людина», тому в масі своїй послуговувалися виключно російською мовою.*

Не можна не погодитися з думкою автора про значну плінність кадрів, яка була характерною, особливо для періоду 1944-1947 років. Проте автор чомусь уникає робити більш загальні висновки щодо причин поширення цього явища, обмежуючись витягами з офіційних звітів тогочасних відповідальних партійних осіб. Натомість, думається, що «неблагонадійність», хоча й мала місце, але не була аж так поширеною, як про це звітували партійні чиновники. Низький рівень освіченості, загальної культури, не професійність досить часто ставали підставою для переміщення посадовців. Не менш важливим моментом для прийняття рішення стосовно кадрових питань був страх відповідальності високопосадовця за прийняття неправильного рішення.

Короткий фаховий аналіз специфіки кадрової політики у силових органах Закарпаття, зроблений автором дисертації, підвищує її наукову цінність

В контексті вирішення зафіксованих у вступній частині роботи дослідницьких завдань, автор акцентує увагу на антирадянських настроях місцевого населення, які мали місце впродовж досліджуваного періоду. Автор обґрунтовано стверджує, що «радянізація Закарпаття викликала невдоволення значної частини населення краю» (с.381). Заслугує на повагу величезний масив проробленої дослідником роботи зі збору спогадів закарпатців про події першого повоєнного десятиліття. Автор наводить чимало прикладів того, як селяни самотужки чи сільською громадою чинили опір створенню колгоспів, закриттю греко-католицьких церков.

Василь Васильович розкриває особливості розгортання в регіоні національно-визвольного руху під керівництвом ОУН. На підставі численних архівних документів, В.Міщанин демонструє читачам хронологію антирадянського спротиву у різних районах Закарпаття.

Беззаперечною новизною рецензованої роботи є сюжет, в якому йдеться про діяльність підпільних організацій у закарпатському регіоні, переважна більшість з яких були молодіжними. Автор досить детально зупиняється на причинах їх виникнення, чисельності та масштабах впливу їх роботи на суспільну свідомість. Завдячуючи кропіткій пошуковій роботі В.Міщанина стали відомими імена активних учасників цього руху та їх доля в умовах сталінського режиму.

Зважаючи на багату палітру національно-етнічної мапи Закарпаття, доволі доречним є виділення в окремий параграф розділу про економічні та соціальні перетворення на Закарпатті в 1946-1950-х роках теми соціально-демографічних змін. Насамперед, дослідник визначив форми і способи переміщення закарпатців упродовж другої половини 1940-х – 1950-х років. Серед найголовніших він називає «оптацію» (добровільний вибір громадянства), зумовлену підписанням «Угоди між Урядом СРСР і Урядом ЧСР...», імміграцію та еміграцію, нелегальні втечі за кордон жителів Закарпаття (с.432). Важливим чинником, який змінив співвідношення присутності представників різних етносів та націй в регіоні, була кадрова політика більшовицько-радянської влади, наслідком якої став приплив сюди значної кількості російськомовних осіб. Обіймаючи, здебільшого, ключові посади у державно-партійній сфері управління, економіці та культури вони почали відігравати провідну політичну та соціальну роль на Закарпатті.

Досі маловивченою у вітчизняній історичній науці залишається тема навчання західноукраїнської молоді у школах фабрично-заводського навчання. Гарним внеском у заповнення цієї лакуни стануть сторінки дослідження, присвячені висвітленню особливостей «призову молодих закарпатців у школи ФЗО» (с.437-441).

Вартісними, на нашу думку, є сторінки дисертації, де аналізуються особливості проведення «культурної революції» та встановлення комуністичного ідеологічного диктату на Закарпатті. Викладаючи матеріал тексту, автор дещо відходить від усталеної у вітчизняній історіографії традиції розгляду проблеми лише у двох аспектах – сферах освіти та культури, доповнюючи своє дослідження темою державно-церковних відносин. В окремому параграфі він висвітлює проблему ідеологічного контролю над діяльністю митців та творчих колективів. Така структурна побудова дослідження дала йому змогу більш детально розкрити точки біфуркації конфлікту влади і суб'єктів культурно-освітніх процесів. На думку автора, в досліджуваний період «особливого розмаху набрала боротьба проти т.зв. «українського буржуазного націоналізму». ... набули поширення звинувачення літераторів у відсутності в їх творах марксистсько-ленінської методології» тощо (с.с. 499-500).

Окремим предметом детального аналізу В.Міщанином став процес відкриття на розгортання навчально-виховної та наукової діяльності державного університету в Ужгороді. Залучення в ході написання роботи нових документів, дозволило Василю Васильовичу доповнити портрети уже знаних діячів культури та освіти краю та виявити імена досі не відомих осіб. Це підсилює науково-практичну значимість дисертаційного дослідження. *Думається, що включення автором у роботу ширшого кола джерел нарративного характеру, зокрема, спогадів сучасників тих подій, дозволило б йому вийти за рамки джерел офіційного, партійного характеру і подивитися на ці події з точки зору їх безпосередніх суб'єктів.*

Державна політика у сфері релігії розглядається автором в контексті культурно-освітніх трансформацій у краї. Таке поєднання видається цілком доречним, оскільки ідеологічний диктат більшовицької партії над духовною сферою закарпатців

встановлювався шляхом витіснення на маргінес церкви як важливого інституту громадянського суспільства.

На підставі численних архівних документів В.Міщанин приходять до висновку, що релігійна політика партійно-радянської влади носила виразно репресивний характер. Зайнявши відверто ворожу локацію щодо греко-католицької церкви, керівництво СРСР зайняло позицію її методичної поетапної ліквідації. Тимчасовим союзником держави у цій боротьбі виступала православна церква, неприховані гоніння на яку почалися згодом наприкінці 1940-х років. «Під суворим контролем радянських органів влади опинилися протестантські громади», - резюмує автор.

Варто підкреслити, що введення Василем Міщанином до наукового обігу чималого масиву архівних матеріалів (переважна більшість з яких досі не була опублікована), значно розширює межі наукового вивчення проблеми. Цінним здобутком автора є оприлюднення великої кількості досі не відомих загалу постатей активних учасників процесу радянзації Закарпаття (які почасти стояли по різні сторони барикад) та пересічних громадян, які долею випадку потрапили у жорна сталінської системи.

Загальні висновки до дисертації є цілком обґрунтованими, в повній мірі акумулюють основні результати роботи, оскільки впливають з її змісту та відповідають науково-дослідницьким завданням.

Зміст автореферату відповідає основним положенням і результатами, викладеним у тексті дисертації, які, в свою чергу пройшли достатню апробацію на низці Всеукраїнських та Міжнародних конференцій, відображені в монографії, 28 статтях, опублікованих у фахових виданнях України, 9 – у закордонних виданнях, 5 з яких у виданнях, що входять до наукометричних баз Scopus і Web of Science та 22 публікаціях, які додатково відображають результати дослідження.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що нагромаджений фактичний та теоретичний матеріал, зроблені висновки дослідження можуть бути використані для підготовки узагальнюючих праць з історії України, всесвітньої історії, спецкурсів з українознавства та історичного краєзнавства у вищих та загальноосвітніх навчальних закладах, підготовці підручників і навчальних посібників, а накопичений фактологічний матеріал може бути використаний при створенні музейних експозицій та тематичних виставок, історико-краєзнавчій роботі.

Констатуючи в цілому належний кваліфікаційний рівень рецензованої дисертації, необхідно висловити ще деякі зауваження, рекомендації й побажання, крім уже зазначених.

1. *На нашу думку, автор в окремих випадках децю надміру захоплюється цитуванням документів, залишаючи, натомість, поза рамками розповіді своє ставлення до тих чи інших подій і явищ. Наприклад, цікавою, на нашу думку, є інформація, почерпнута В. Міщанином з тексту доповідної записки «Про роботу шкіл Закарпатської області в 1945/1946 н.р.» (с. 234). Однак, виклавши зміст документу, автор чомусь не вважав за потрібне висловити свої міркування з приводу того, чому релігійна свідомість довгий час залишалася панівною у середовищі школярів та місцевих педагогів. З тексту роботи важко зрозуміти яким було ставлення учнів та їхніх батьків до змісту освіти, переповненого ідеологічними штампами.*

2. *Окремий сюжет 4 параграфу третього розділу дисертаційної роботи присвячений масовому «викриттю» силовими структурами влади молодіжних антирадянських організації (с.с.362-366). Однак, характеризуючи форми роботи молодих опозиціонерів та зміст поширюваних ними гасел та листівок, Василь Васильович здебільшого обмежується сухою фразою партійного офіціозу - «антирадянський характер» і не розшифровує більш детально її суть. Варто було б звернути увагу на те, які категорії населення ставали об'єктами антирадянської*

пропаганди, проти якої політики влади особливо гостро виступали члени підпільних організацій.

В тексті дисертації трапляються повтори та погрішності технічного характеру.

Усі зауваження і коментарі, висловлені у цьому відгукові, мають дискусійний характер і не впливають на загальну високу оцінку роботи.

Робота Міщанина Василя Васильовича є важливим внеском до історіографії процесу радянзації західних регіонів України. Вона є самостійним завершеним науковим дослідженням, в якому розглядаються проблеми, що мають важливе методологічне і пізнавальне значення. Варто підкреслити, що наукове значення дослідження потенційно виходить за рамки регіоналістики. Дослідницька оптика дисертації збільшує регіональні події до загальнонаціонального масштабу. Робота дозволяє розвинути тезу про поліморфність, різновекторність подій, які ми об'єднуємо терміном «радянська».

За актуальністю, науковою новизною, вірогідністю та практичною цінністю, змістом і оформленням робота «Радянська Закарпаття 1944-1950 рр.» цілком відповідає вимогам п.п. 9, 10, 12 «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 року №567 (зі змінами), а її автор Міщанин Василь Васильович заслуговує на присудження йому наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Завідуюча кафедрою всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка, доктор історичних наук, професор

Г. М. Стародубець

Проректор з наукової та міжнародної роботи Житомирського державного університету імені Івана Франка, доктор педагогічних наук, професор

Н.А. Сейко